SLOVNÍ ZÁSOBA STAROČESKÉHO PŘEKLADU KORUNOVAČNÍHO ŘÁDU KARLA IV.

Martina Jamborová

Abstrakt: Příspěvek se soustřeďuje na staročeský překlad významné písemné památky, a to *Korunovačního řádu Karla IV.* Nejstarší dochovaný rukopis českého překladu Karlova korunovačního řádu je datován rokem 1396 a do dnešní doby se dochovalo ještě dalších sedm textů českého překladu z 15. až 16. století, obsažených v různých rukopisných sbornících. Příspěvek ukazuje odlišnosti a vývoj staročeského překladu a oceňuje kvality staročeského znění tohoto významného díla.

Klíčová slova: Staročeština, slovní zásoba, rukopis, korunovační řád.

LATINSKÉ ZNĚNÍ *KORUNOVAČNÍHO ŘÁDU KARLA IV.*

Korunovační řád, jehož autorství bývá tradičně přisuzováno osobě Karla IV., byl pořízen nejprve v latinském znění *Ordo ad coronandum regem Bohemorum* před polovinou 14. století. Otázku autorství korunovačního řádu je vhodnější vnímat jako otázku autorství ideového a dívat se na korunovační řád jako na dílo, jehož hlavním poselstvím je sdělit předpokládaným divákům význam korunovace. Osobnost Karla IV. je v tomto procesu nesporným hybatelem politického a intelektuálního zacílení díla a koncepčních prací na zrodu korunovačního řádu českého krále. Reálně byl sestavovatelem korunovačního řádu pravděpodobně některý vzdělaný klerik z Karlova okolí, ale Karlův vliv lze předpokládat a korunovační řád oprávněně nazýváme Karlovým řádem i kvůli době jeho vzniku. Přesnou dobu vzniku původního latinského znění je však obtížné určit.[1] Původní latinský zápis korunovačního řádu se nezachoval, dochovány jsou pouze latinské opisy.

Nejstarší latinský rukopis korunovačního řádu pochází z období před rokem 1374 a je uložen v Krakově.[2] Další středověký latinský rukopis je datován lety 1385–1390 a nachází se v Rakouské národní knihovně ve Vídni,[3] latinský rukopis uložený v Národní knihovně v Praze pochází z 15. století,[4] dále jsou v latině dochovány dva raněnovověké opisy[5] a jeden výtah.[6]

1 Srov. ŽŮREK, V. Korunovační řád Karla IV. jako ritualizovaný panovnický program. *Časopis Národního muzea.* Řada historická 3–4/176, 2007, s. 131, 136, 138 aj.

2 Rkp., Krakov, Muzeum Narodove w Krakowie, Biblioteka Książąt Czartoryskich, sign. 1414, před 1374, s. 251–269: *Ordo ad coronandum regem Boemorum*, s. 269–276: *Ordo ad benedicendum reginam*.

3 Rkp., Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. 556, 1385–1390, ff. 69v–70v: modlitby při oblékání královských; ff. 71r–91r: *Ordo ad coronandum regem Boemorum*.

4 Rkp., Praha, Národní knihovna ČR, sign. XIX B 5, 15. století, fol. 156v: *Ordo ad coronandum regem Bohemorum – additamentum;* ff. 157r–161v: *Ordo ad coronandum regem Bohemorum*; ff. 161v–163r: *Ordo ad benedicendum reginam*.

5 Rkp., Trident, Museo Diocesano a Trento, sign. 368 (dříve 88), 1527, ff. 1r–15v: *Ordo ad benedicendum regem*; Rkp., Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. 556, po 1527, ff. IIr–VIIIv: *Ordo ad benedicendum regem*.

6 Rkp., Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. 3454, 15. století, ff. 105r–105v: výtah z korunovačního řádu *Qualiter debent coronare regem Bohemie* (*Primo archiepiscopus pragensis cum prelatis et principibus et baronibus associabunt in regem × nostrum impertirentur assensum quod et fecimus etc.*).

ČESKÝ PŘEKLAD *KORUNOVAČNÍHO ŘÁDU KARLA IV.*

Kdy vznikl staročeský překlad *Korunovačního řádu Karla IV.*? Stalo se tak v období mezi sepsáním původního latinského znění a mezi rokem 1396, poněvadž právě rokem 1396 je datován nejstarší dochovaný rukopis staročeského překladu, dle úzu *Staročeského slovníku*[7] označovaný siglou A. Tento rukopis je již sám opisem. Je obsažen v kodexu 619 uloženém v Rakouské národní knihovně ve Vídni,[8] českému překladu *Korunovačního řádu Karla IV.* v tomto kodexu předchází *Vlastní životopis Karla IV.* psaný latinsky. Autor staročeského překladu korunovačního řádu je neznámý a rovněž vztah českého překladu k latinské předloze není jednoduchý: žádný z dochovaných latinských rukopisů není přímou předlohou českého překladu.[9]

Český překlad korunovačního řádu je do dnešních dnů dochován v osmi rukopisech, z nichž kromě zmíněného nejstaršího z roku 1396 pocházejí všechny z 15. a 16. století. Pro jednotlivé rukopisy užíváme označení v souladu s územ *Staročeského slovníku*[10] a pro rukopisy nezahrnuté do pramenů *Staročeského slovníku* zavádíme sigly H, T a W.

Těmito dalšími rukopisy jsou rukopis B[11] datovaný 1475 nebo opatrněji do druhé poloviny 15. století nebo ještě později; rukopis C[12] datovaný po roce 1472, oba uložené v Rakouské národní knihovně ve Vídni pod sign. Cod. 581 a Cod. series nova 2618; dále rukopis D kladený na konec 15. či počátek 16. století a uložený v Knihovně Národního muzea v Praze pod sign. V B 24.[13] Několik desetiletí byl nezvěstný rukopis E,[14] dnes uložený ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích pod sign. B I F 54 a datovaný do 70. let 15. století. Dalším z rukopisů je rkp. H[15] uložený v Knihovně Národního muzea v Praze pod sign. II C 2 a datovaný po roce 1506, resp. 1509; a rkp. T[16] datovaný kolem poloviny 16. stol. a nacházející se tamtéž pod sign. I A 1. Posledním z česky psaných rukopisů korunovačního řádu je rkp. W[17] nacházející se v Rakouské národní knihovně ve Vídni pod sign. Cod. 13758 a datovaný po roce 1538.[18]

7 Srov. *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1968, s.v. ŘádKor.

8 Rkp., Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. 619, r. 1396, ff. 38r–51v: *Řád korunovánie krále českého*, ff. 52r–56v: *Řád na požehnání králové*, ff. 56v–57r: *Řád obláčenie králového*.

9 Překladem *Korunovačního řádu Karla IV.* z latinského znění se zabývá K. Voleková v zatím nepublikované stati *Vztah staročeského Řádu korunovačního k latinské předloze*.

10 Srov. *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1968, s.v. ŘádKor.

11 Rkp., Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. 581, 2. pol. 15. stol., ff. 65r–84r: *Řád korunovánie krále českého*, ff. 84r–90v: *Řád na požehnánie králové*, ff. 90v–92r: *Řád obláčenie králového*.

12 Rkp., Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. series nova 2618, po r. 1472, ff. 54v–70r: *Řád korunovánie krále českého*, ff. 70v–75r: *Řád na požehnánie králové*, ff. 75v–77r: *Řád oblečenie králového*.

13 Rkp., Praha, Knihovna Národního muzea, sign. V B 24, konec 15. stol. n. poč. 16. stol., ff. 193r–200v: *Řád korunování krále českého*, ff. 200v–203r: *Řád na požehnání králové*, ff. 203r–204r: *Řád obláčení králového*.

14 Rkp., Litoměřice, Státní oblastní archiv, Biskupské sbírky Litoměřice – tzv. Valdštejnská sbírka, sign. B I F 54 (v majetku Biskupství litoměřického), ff. 202v–214v: *Řád korunovánie krále českého*, ff. 214v–219r: *Řád na požehnání králové*, ff. 219r–220r: *Řád obláčenie králového*.

15 Rkp., Praha, Knihovna Národního muzea, sign. II C 2, po r. 1506, resp. 1509, ff. 616r–624v: *Řád korunovánie krále českého*, ff. 624v–627v: *Řád na požehnání králové*, ff. 627v–628r: *Řád obláčení králového*.

16 Rkp., Praha, Knihovna Národního muzea, sign. I A 1, kolem pol. 16. stol., ff. 402r–410r: *Řád korunování krále českého*, ff. 410r–412v: *Řád na požehnání králové*, ff. 412v–413r: *Řád obláčení králového*.

17 Rkp., Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. 13758, po roce 1538, ff. 525v–536r: *Řád korunování krále českého*, ff. 536v–539v: *Řád na požehnání králové*, ff. 539v–540r: *Řád obláčení králového*.

18 Kodikologický rozbor kodexů obsahujících český překlad *Korunovačního řádu Karla IV.* podrobně provedl Michal Dragoun v dosud nepublikované stati *Rukopisy českého znění Korunovačního řádu Karla IV*. Z této stati čerpáme údaje o dataci rukopisů.

STRUKTUROVÁNÍ TEXTU *KORUNOVAČNÍHO ŘÁDU KARLA IV.*

Zabýváme-li se textem korunovačního řádu, je nutné si připomenout, co korunovační řád představuje. Korunovační řád je předpisem, podle něhož měla být organizována korunovační ceremonie. V případě Karlova korunovačního řádu se ceremonie patrně nikdy neodehrála v té podobě, jak je vylíčena v rukopisech *Korunovačního řádu Karla IV.*, a z různých příčin se ani další korunovace českých králů nedržely tohoto návodu.[19]

Dle *Korunovačního řádu Karla IV.* korunovační ceremonie začíná již v předvečer korunovace průvodem na Vyšehrad, účastí na nešporách a doprovozením budoucího krále do jeho ložnice. Následující den jsou nejzásadnějšími akty pomazání, korunování a nastolení krále na trůn. Text se chronologicky věnuje jednotlivým úkonům a vypisuje veškeré promluvy, které při korunovaci zaznívají: modlitby, požehnání, světící formule, litanie aj. Po grafické stránce zápis rozlišuje promluvy: ty jsou psány černě, a pokyny k organizaci korunovace: ty jsou psány červeně. Používání černého a červeného inkoustu respektují všechny opisy českého překladu korunovačního řádu, a to i v kodexech, které jinak červený inkoust téměř nevyužívají.

Text korunovačního řádu je ve staročeských rukopisech členěn na tři části: na „Řád korunovánie krále českého“ (citováno dle rukopisu A) a na něj bezprostředně navazující „Řád na požehnání králové“. Třetí, poslední část bývá uvedena slovy „Tuto pak počíná sě řád obláčenie královéhо“. Pro jednoznačné pojmenování celého textu korunovačních předpisů, které nebude zaměňováno s některou z jeho částí, jsme se rozhodli užívat označení *Korunovační řád Karla IV.*

STAROČESKÝ PŘEKLAD *KORUNOVAČNÍHO ŘÁDU KARLA IV.*

Text *Korunovačního řádu Karla IV.* je nutné vnímat jako písemné fixování zamýšlené podoby korunovační ceremonie. Poněvadž korunovační ceremonie je spojena se mší, jedná se v podstatě o mešní liturgický text. Staročeský překlad korunovačního řádu byl v tomto ohledu jedinečným počinem, poněvadž pro mešní liturgický text neměla ve 14. století čeština k dispozici žádný reprezentativní překlad z latiny. Tou dobou již existovaly české překlady evangeliáře a žaltáře, officií, modlitebních knížek, český překlad měly některé speciální modlitby, např. litanie ke všem svatým. Ovšem mešní liturgický text v rozsahu, jaký představuje korunovační řád, byl pro překladatele zcela novým úkolem.[20]

Materiálovou základnou pro příspěvek zabývající se jazykem staročeského znění *Korunovačního řádu Karla IV.* jsou nově vypracované transkripce jednotlivých variantních textů, které zohledňují jejich vztah a zvláštnosti.

Než se v tomto příspěvku budeme zvlášť věnovat speciálnímu okruhu slovní zásoby překladu korunovačního řádu, je vhodné popsat, jaký celkový obrázek o vývoji jazyka podávají staročeské rukopisy *Korunovačního řádu Karla IV*. Z hlediska časového rozložení dochovaných rukopisů je přirozené, že lze pozorovat hláskoslovný vývoj, jako je monoftongizace „ie“ – „í“ (rkp. ABCE: „korunovánie“, „povýšenie“, „požehnánie“ atd., rkp. DHTW: „korunování“, „povýšení“, „požehnání“ atd.), diftongizace „ó“ – „uo“ (v rkp. se projevuje v zápisech „mój“ AB, „muoj“ CD; „vóle“ A, „vuole“ BCDEH atd.).

Na první pohled patrné a specifické hlavně pro rukopis A jsou změny v souhláskových skupinách: disimilace „šč“ – „šť“: např. „ščít“ A, ale „štít“ BCEDHTW; „plášč“ A, „plášť“ BCEDHTW, „ščastný“ ABC, „šťastný“ DEHTW; zjednodušení „čs“ – „c“: např. „počstivě“ A, „poctivě“ BCDEHTW; „proročský“ AB, „prorocký“ CDEHTW; změna „sc“ – „st“, „sci“ – „sti“: např. rkp. A „světlosc“, „hojnosc“, „rósci“, mladší rkp. „světlost“, „hojnost“, „rósti“;

19 ŽŮREK, Korunovační řád…, s. 138–139 aj.

20 Konkrétním jazykovým problémům při převodu korunovačního řádu z latiny do staré češtiny se věnuje K. Voleková v zatím nepublikované stati *Vztah staročeského Řádu korunovačního k latinské předloze*.

pouze v rukopise A nacházíme souhláskovou skupinu „tv“ na místě „tb“: „modlitva“ A, „modlitba“ BDEHTW.

Nacházíme morfologické odlišnosti v textech korunovačního řádu: např. v pasáži litanií rukopis A používá ak. pl. „ny“, který je ve všech mladších rukopisech nahrazen tvarem „nás“, rukopisy se liší ve tvarech nom. pl. „kórové / kuorové“ ABCD, ale „kuory“ E; „biskupi“ ABCDE, ale „biskupové“ HTW atd.

Po lexikální stránce se nejvíce liší nejstarší rkp. A od mladších, které ponejvíce nahrazují jednotlivá slova variantním výrazem, např. „nadchúcí“ A, „naddechnúcí“ BCDEHTW; „nepřěvědné“ A, „nepřevěděné“ BCDEW, „nepřezvěděné“ HT; „neustávalivý“ ABC, „neustávalý“ DEHTW; „nevypravený“ ABCDE, „vypravitelný“ H, „nevypravitedlný“ TW atd., nebo synonymní lexikální jednotkou: „dóstojno“ A, „hodné“ BCDEHT; „Hospodin“ A, „Pán“ BCD; „mlazší“ A, „služebník“ BCD; „synoda“ A, „sněm“ BCDEHTW. K lexikálním rozdílům dochází i z jiných důvodů, rukopisy se např. rozrůznují v důsledku formulačních úprav usilujících o lepší srozumitelnost nebo jednoduše písařských chyb.

LITURGICKÉ VÝRAZY V PŘEKLADU *KORUNOVAČNÍHO ŘÁDU KARLA IV.*

Speciální okruh slovní zásoby představují v *Korunovačním řádu Karla IV.* výrazy liturgické, pojmenovávající úseky bohoslužebných obřadů v průběhu mše. Většina těchto výrazů má nejstarší doložení právě v překladu *Korunovačního řádu Karla IV*. Mezi liturgické výrazy patří:

„antifona“, -y f., bohoslužebný zpěv: „dějí žáci tuto antifonu: ‚Utvrď sě ruka tvá a povýšena buď pravicě tvá...‘“;

„introit“, -a/-u m., introit, vstupní zpěv při mši: „Potom počnú mši. Introit: ‚Obraniteli náš, obezři, bože, a vzezři v obličěj mazaného tvého...‘“;

„hradál“, -a/-u m., v korunovačním řádu doložen ve významu část mešní liturgie, graduální zpěvy mezi čtením z Bible (na rozdíl od významu graduál, kniha obsahující zpívané verše): „Hradál: ‚Zprav sě modlitva má, jakžto zajženie v obezřením tvém, hospodine!‘“;

„letanie“, -ie f., litanie, společná modlitba kněze a laiků složená z invokací a proseb: „jmá býti čtena letanie, jižto arcibiskup počne a kantorové budú konati“;

„kolekta“, -y f., kolekta, mešní modlitba, zvl. předcházející čtení epištoly: „Potom jeden die tuto kolektu: ‚Hospodine, pokorných ustanoviteli...‘“, „Jiný biskup die tuto kolektu: ‚Všemohúcí věčný bože, nebeských i zemských věcí uskrovniteli...‘“, „Kolekta: ‚Prosímy, všemohúcí bože, aby sluha tvój...‘“;

„kreda“,-y f., část mše obsahující Krédo, vyznání víry: „Kredu dějí.“;

„ofertoř“, -ě f., část mše určená pro přinášení obětních darů: „Ofertoř: ‚Slyš hlas modlitvy mé, králi mój a bože mój!‘“, „Po ofertoři šlechtici a páni povedú krále k oltáři“;

„komunie“, -ie f., část mše určená pro přijímání nebo obětování: „Komunie: ‚Urozuměj volánie mé...‘“;

„komplenda“, -y f., mešní modlitba po přijímání. „Ihned die komplendu: ‚Toto nás obcovánie, hospodine, učisc ot hřiechu...‘“.

„responsoř“, -ě, f., označující zpívanou odpověď sboru při bohoslužbě, se nachází v mladších rukopisech D, E a H: „Když pak vyjdú z komňaty, jeden z biskupóv počne responsoř tuto“ (cit. dle rkp E). Ostatní rukopisy mají na příslušném místě lat. „responsorium“. Toto substantivum je dříve než v překladu korunovačního řádu doloženo v jiných staročeských rukopisech, to platí ještě pro subst. „aleluja“, „letanie“ a „kreda“.

„Aleluja“, interj. a indecl., je v textu korunovačního řádu doloženo dokonce ve dvou významech. Jednak ve smyslu chvalozpěv: „Potom skonajíce aleluja a sekvencí, arcibiskup pójde ku mazání hlavy...“, jednak jako jásavé zvolání vyjadřující boží chválu: „Buď živ král na věky, aleluja!“

V citovaném kontextu se nachází ještě fem. „sekvencí“, -ie, označující hudební útvar následující ve mši po aleluja. Přejaté liturgické výrazy jsou kromě indecl. „aleluja“ do staré češtiny morfologicky začleněny a můžeme je považovat za součást staročeské slovní zásoby. Až na zmíněné výjimky jsou uvedené liturgické výrazy poprvé uvedeny do češtiny v překladu korunovačního řádu.

KONZERVATIVNÍ VERSUS PROGRESIVNÍ JAZYK RUKOPISŮ

U českých rukopisů *Korunovačního řádu Karla IV.* se jeví jako jejich výrazný rys to, že jednotliví písaři velmi respektovali použitou předlohu. Rukopisy zachycují jazykové jevy historickým vývojem jazyka postupně překonávané, jako jeden z mnoha příkladů mohou posloužit duálové tvary, které najdeme i v rukopisech ze 16. století, v nichž bychom předpokládali ústup duálu ve prospěch užívání tvarů množného čísla („dvěma biskupoma bude dovedena (královna) přěd oltář“ A, „biskupoma“ BCEHTW; „mazáně buďte ruce těto olejem svaceným“ A, „mazáně“, „těto“ BCEW, „mazány“, „tyto“ D, „zmazány buďta ruce těto“ H, „mazány“ T). Přes podobné konzervující tendence patrné v hláskosloví a morfologii všechny rukopisy současně odrážejí historický vývoj češtiny. V jednotlivých rukopisech doznává úprav také slovní zásoba, text je na několika místech revidován kvůli evidentnímu obtížnému porozumění starším výrazům. Zejména české výrazy nově zavedené autorem nejstaršího překladu jsou v pozdějších rukopisech nahrazovány běžnějšími výrazy. Skupina liturgických výrazů se ale například ujímá a je svědectvím, že staročeský překladatel byl jazykově i intelektuálně kompetentní. Překlad korunovačního řádu do staré češtiny byl v daných podmínkách velmi zdařilý a obohatil jazyk své doby o promyšlený převod náročného latinského textu. České znění *Korunovačního řádu Karla IV.* je cenným přínosem pro překlad liturgického textu a současně jedinečným dílem staročeského písemnictví.

THE VOCABULARY OF OLD CZECH MANUSCRIPTS OF THE CORONATION ORDER OF CHARLES IV

Summary: The Coronation Order of Charles IV was first issued in Latin (Ordo ad coronandum regem Bohemorum) and translated into Old Czech after the mid-14th century. Only copies of both the Latin and Old Czech wordings have survived. The earliest remaining Old Czech manuscripts of The Coronation Order of Charles IV dates from 1396. In fact, it is a mass liturgy text, presenting the readers the anticipated course of the coronation mass. Despite many translation pitfalls, the Old Czech translation of the coronation order is well done; among other things it is enrichment for medieval Czech thanks to the use of liturgical expressions. The individual variant manuscripts give evidence of the historical development of the Czech language, show respect towards the original, and singularly bring interesting individual adjustments to the wording.

Key words: Old Czech, Vocabulary, Manuscript, Coronation Order.

Mgr. Martina Jamborová (*1973)

Absolventka FF UK v Praze. Působí v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., kde je zapojena do úkolu lexikologicko-lexikografického (autorsky se podílí na zpracování *Elektronického slovníku staré češtiny*) a do úkolu textologicko-edičního, jejichž výstupy jsou zveřejňovány na internetových stránkách *Vokabulář webový*. Samostatnou pozornost věnuje jazyku staročeských právních rukopisů z období druhé poloviny 15. století.